

УДК 821.161.2-1-3.09:159.922.23:355.01
DOI: 10.26565/2227-1864-2019-83-07

Екзистенційний модус смерті у збірці «Блокпост» Бориса Гуменюка

В. Е. Матвієнко

*аспірантка, Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка;
e-mail: porokina.v@ukr.net*

У статті зроблено спробу дослідити екзистенційний модус смерті у збірці Б. Гуменюка «Блокпост». Досліджено місце творчості письменника серед інших творів про війну в новітній українській літературі. Увагу зацентовано на традиційних образах та міфологемах, які письменник осмислює по-новому. Модус смерті у творчості письменника інтерпретується через специфіку зображення часово-просторової єдності, зокрема в тексті простежується лінійний часовий потік, у якому відображаються форми минулої пам'яті, категорія вічності та специфіка оприявлення національної пам'яті у житті після війни. Виявлено, що у більшості поезій збірки «Блокпост» спостерігається зміна локусу (перетин порогу дому, перехід зі світу живих у світ померлих). Модус смерті досліджується за допомогою філософських категорій екзистенціалізму, оскільки герої творів Б. Гуменюка щоразу опиняються в межових ситуаціях, які змінюють сприйняття життя та смерті. Часто в героїв збірки відбувається усвідомлення зміни власного «Я» після зустрічі зі смертю, проте це їх не лякає, а змушує гостріше відчувати тонку межу між двома світами, усвідомити, що смерть – це необхідна жертва війни. Для письменника характерне онтологічне сприйняття смерті, що проектується в систему буттєвих пріоритетів героїв. Образ смерті представлений багатьма проєкціями й набуває характеру універсальної категорії, стає позатекстовим елементом. Досліджено, що у текстах Б. Гуменюка сон є допоміжною категорією у тлумаченні модусу смерті, оскільки саме у сні не існує межі між життям та смертю. Значну увагу зосереджено на ставленні героїв та автора-наратора до смерті, зокрема смерть набуває таких антиномічних означників: жертвна смерть та безглузда смерть.

Ключові слова: модус смерті, екзистенційний досвід, міфологема, локус, часовий потік, форми пам'яті, цикл буття

Матвієнко В. Э. Экзистенциальный модус смерти в сборнике «Блокпост» Бориса Гуменюка

В статье сделана попытка исследовать экзистенциальный модус смерти в сборнике Б. Гуменюка «Блокпост». Исследовано место творчества писателя среди других произведений о войне в новейшей украинской литературе. Внимание акцентировано на традиционных образах и мифологемах, которые писатель осмысливает по-новому. Модус смерти в творчестве писателя интерпретируется в силу специфики изображения временно-пространственного единства, в частности в тексте прослеживается линейный временной поток, в котором отражаются формы прошлой памяти, категория вечности и специфика олицетворения национальной памяти в жизни после войны. Выявлено, что в большинстве стихотворений сборника «Блокпост» наблюдается изменение локуса (пересечение порога дома, переход из мира живых в мир умерших). Модус смерти исследуется с помощью философских категорий экзистенциализма, поскольку герои произведений Б. Гуменюка каждый раз оказываются в пограничных ситуациях, которые меняют восприятие жизни и смерти. Часто у героев сборника происходит осознание изменения собственного «Я» после встречи со смертью, однако это их не пугает, а заставляет острее почувствовать тонкую грань двух миров. Для писателя характерно онтологическое восприятие смерти, которое проектируется в систему бытийных приоритетов героев. Образ смерти представлен многими проєкциями и приобретает характер универсальной категории, становится внетекстовым элементом. Доказано, что в текстах Б. Гуменюка сон является вспомогательной категорией при толковании модуса смерти, поскольку именно во сне не существует грани между жизнью и смертью. Значительное внимание уделяется отношению героев и автора-рассказчика к смерти, в частности смерть приобретает такие антиномические значения: жертвенная смерть и нелепая смерть.

Ключевые слова: модус смерти, экзистенциальный опыт, мифологема, локус, временной поток, формы памяти, цикл бытия

Matviienko V. E. The existential mode of death in the collection «Blockpost» by Borys Humeniuk

The article is devoted to investigation of the existential mode of death in B. Humeniuk's Blockpost collection. The place of creativity of the writer among other works about war in modern Ukrainian literature is investigated. The focus is on traditional images and mythologems, which the writer are rethinking, giving them new shades of meaning. The mode of death in the writer's creative work is interpreted by the specificity of the image of temporal-spatial unity, in particular the text traces a linear time stream, which reflects the forms of past memory, the category of eternity and the specifics of national memory in the life after the war. It is revealed that in most of the poems of the Blockpost collection there is a change of locus (crossing the threshold of the house, transition from the world of the living to the world of the dead). The modus of death is explored through the philosophical categories of existentialism, as the heroes of B. Humeniuk's works are found themselves every time in boundary situations that change the perception of life and death. The writer is characterized by an ontological perception of death, which is projected into the system of everyday priorities of the characters. It is determined that death is only a link in the cycle of being, since it is always life-changing. Therefore, the creativity of the writer is characterized by a life-affirming pathos, which speaks of the humanistic direction of the text. Much attention is focused on the attitude of heroes and narrators to death, in particular death acquires the following antinomic features: sacrificial death and senseless death.

Key words: death mode, existential experience, mythologem, locus, temporal flow, memory forms, life cycle

Сьогодні зростає інтерес літературознавців до творів про війну, оскільки така література фіксує неперехідні цінності українського народу, показує українців у момент виняткового національного єднання, потужного вияву найкращих душевних рис і сили духа кожного свідомого громадянина, які стають на захист своєї землі. Пафос і психологізм творів про АТО несуть катарсисну, терапевтичну, формувальну функції, впливаючи на читачів стильовим форматом тексту, емоційністю і красою слова, художніми експериментами й глибокими інтелектуальними рішеннями, філософськими й соціально-політичними відкриттями. Літературна версія війни на Сході України сьогодні репрезентується різноманітними жанрами прози, поезії та драматургії: романи Г. Вдовиченко «Маріупольський процес», С. Талан «Оголений нерв» та Є. Положія «Іловайськ», кіноповість Б. Жолдака «УКРИ», цикл прозових мініатюр О. Клеменсена «Літо-АТО», поетичні збірки Б. Гуменюка «Вірші з війни» та Л. Якимчук «Абрикоси Донбасу», п'єса М. Старожицької «Котел» та ін. Серед них збірка Б. Гуменюка «Блокпост» займає особливе місце. Б. Гуменюк на початку війни був добровольцем у батальйоні «Азов», потім – заступником командира батальйону «ОУН», який стоїть у селі Піски, – одна з найгарячіших точок у зоні воєнних дій. Безпосередньо побачене та відчуте на війні стало основою цієї збірки, що є достеменним художнім фактом людського болю на війні. У ній немає військового пафосу, навпаки – разюча впевненість, відвертість. 22 роки мовчання письменника, повна відстороненість від літературного процесу, а потім несподіваний вибух страждання, болю, разом із тим повної рішучості, готовності за будь-яку ціну зберегти найдорожче – рідну землю.

Сьогодні темі війни присвячені праці таких учених: І. Борисюк, Л. Горболіс, Н. Головченко, О. Деркачова, С. Підпригора, О. Пухонська Я. Поліщук та ін. У літературознавчому аспекті творчість та особистість Б. Гуменюка досліджували Я. Поліщук, Б. Пастух, Н. Головченко. Проте корпус пов'язаних із внутрішнім світом героя проблем у збірці «Блокпост» ще не був об'єктом вивчення. Тому мета нашої статті полягає в тому, щоб дослідити екзистенційний модус смерті в художньому осмисленні Б. Гуменюка у збірці «Блокпост».

Мистецтво часів війни, за словами Я. Поліщука, «приречене балансувати на крихкій межі життя та смерті, насильства й болю, знечулення й перечуленості, приміряє на себе своєрідну естетику – страждання й смерті» [5, с. 187]. Така екзистенційна естетика простежується й у творчості Б. Гуменюка. Його збірка «Блокпост» – це незаангажована окопна правда, оскільки сам автор є безпосереднім учасником воєнних дій.

Традиційні образи й міфологеми у творчості Б. Гуменюка найчастіше пов'язані зі стихіями землі та повітря, які накопичують у собі екзистенційний досвід смерті, страждання й болю. Земля, яка для українця завжди була мірилом цінностей, матір'ю-землею, що дає життя, у віршах Б. Гуменюка постає як страждення, виснажена від автоматів та градусів, бо кричить від вибухів, «заїдається кров'ю», «зрана снарядами», «важко дихає», стає пустелею. Проте земля постає тут не лише осердям життя, а й смерті, оскільки окопи «... сьогодні для нас тимчасове житло / А завтра стануть нашими могилами» [1, с. 159]. Міфологема неба у збірці «Блокпост» зображена як магічна субстанція, яка очищає душу воїна від страждання та болю й увиразнюється постійним звертанням до Бога: «А тут стільки неба! / Неба якого вистачить усім» [1, с. 151], «...з неба спускались янголи / В білому / Наче санітари Господа / Щоб забрати чисті душі / Подалі від сплюндрованих тіл» [1, с. 223] тощо.

Така зміна локусу (перехід зі світу живих у світ померлих) спостерігається у більшості поезій збірки «Блокпост». Маємо на увазі не лише сходження героїв на небо («В один день усі троє вкрились небом / В один день усі троє стали небом / ...небо схотіло усіх трьох» [1, с. 165]), а й перетин порогу дому, що символізує вихід із рідного простору у великий чужий світ, який для багатьох героїв закінчується смертю. У вірші «Розбудив ранковий холод» простір будинку спочатку постає як захисник героя від ворожих куль, але в кінці твору спостерігаємо різку відчуженість, намагання вирватися «з чужої пам'яті / З чужої хати» [1, с. 197]. Епітет «чужий» підсилює тимчасовий ефект щастя та укриття, адже сама хата, старий гуцульський килим, лавка, пластмасова люстра, незручна пружина в ліжку, які здаються своїми, рідними насправді у крові. Тут письменник удається до сюрреалістичної передачі дійсності. Марення, яке відбувається зранку – межа між ніччю й днем / темним і світлим / світом мертвих і живих, – змушує героя здригтися від згаданого слова кров, оскільки «кров усе пам'ятає». І якщо на початку твору тональність розповіді плавно перетікає з одного спогаду в інший, то в кінці оповідач намагається якнайшвидше перетнути площину чужого простору, розуміючи, що тут на нього чекає смерть. Топос дому в даному випадку втрачає свою сакральність, набуваючи характерних ознак антидому, тобто відбувається деструкція основної функції будинку – захисту від зовнішнього чужого світу. Разом із тим образ дому набуває екзистенційних ознак. Перетворившись на антидім, він підсилює відчуття тривоги та смерті: «Дивне це відчуття / Відчуті раптову близькість чужого дому» [1, с. 197].

Герой поезії «Центуріони» перетинає поріг рідної хати, що символізує материнське лоно, свідомо наражаючи себе на небезпеку. Драматизм у цьому творі досягає свого апогею в останній частині, коли «стеля обвалилася в хаті», тобто

разом із утратою рідного простору людина втрачає своє життя.

Символічним є зображення жінки – «кримської татарки українки», котра сидить на порозі хати в очікуванні на переїзд. Відомо, що поріг у системі вірувань був не лише межею двох світів, а й місцем єднання двох родових вогнів під час весілля [див. про це: 2]. Проте сива жінка приречена на нещасливу долю, бо не може стати дружиною (боїться запалити вогнище, відчинити дім), а отже й матір'ю, оскільки змушена вийти за межі свого простору, де її чекає невизначене майбутнє. Тому простір (двір) порівнюється з небіжчиком. Своєрідне поховання власного дому (чисто прибрано, немов чекають покійника) символізує поховання жіночої долі.

Для Б. Гуменюка гостре відчуття несправедливості та болю не є випадковим, адже екзистенційне світовідчуття – це основа генетичного коду української нації. Недарма устами загиблого вояка виголошується сповнена болю істина: «Виявляється вмирати зовсім не боляче / Жити боляче / У вас на землі усім так боляче! / Навіть звідси видно як вам боляче / Усе ваше життя – / Біль біль біль», а далі: «Заздрю вашому болю / І мрію колись повернутися... / Навіть якщо доведеться ще раз / Пройти крізь біль» [1, с. 152]. Тут ідеться про екзистенційну межу, близькість світу живих до світу мертвих, а інколи й зовсім розмитість пограниччя між ними, бо після бою здається, що «Наче вже не залишилось межі / Яку не було б перейдено» [1, с. 146].

Слушною є думка С. Тодорової про те, що «такі події розривають потік персонального буття у повсякденному житті, провокують екзистенційну ситуацію, підривають сталу ієрархію цінностей і відносин, і закидають людину в інший простір і час (сакральний), в інше буття (надбуття)» [6, с. 183]. На війні не діють закони причин і наслідків, не спрацьовує звична логіка, здоровий глузд, залишаються лише небезпека і надія, ризик вибору і жорстокість розплати. Сам письменник-наратор відчуває внутрішні зміни в людині, що яскраво представлено у мініатюрі «Інші люди»:

- По виразу очей бачу – твоя душа досі переживає того, кого вбило твоє серце і твій розум?

- Є трохи.

- Звикай. Тепер ти будеш іншою людиною.

- Наскільки іншою?

- Геть іншою. Ось із цим виразом очей.

- Надовго?

- Та на все [1, с. 149].

Усвідомлення зміни власного «Я» після зустрічі зі смертю не лякає письменника, а змушує гостріше відчутти тонку межу двох світів,

усвідомити, що смерть – це необхідна жертва війни, бо «У війні свій бог / Свої жерці й капелани» [1, с. 151]. Люди, які свідомо обирають шлях воїна, починають «...належати життю значно менше / Аніж вони належать смерті / І це їх свідомий триб» [1, с. 165].

Позиція жертвовної смерті репрезентується й у словах одного з дідів – сусіда письменника, останнім бажанням якого є і «в смерті прислужитися своїй країні»: «Коли прийдуть душогиби, я піду їх зустрічати з короваем, а ви в той коровай динаміту напхаєте, і я себе підірву, ну і тих, – як про якісь буденні речі говорив чоловік про ймовірні обставини власної смерті, так щоб і в смерті прислужитися своїй країні» [1, с. 69]. Герої Б. Гуменюка впевнені, що жертва на війні не даремна, у них простежується чітка громадянська позиція, без пафосу й патетики.

Усвідомлена жертвовність, лицарство, самозреченість, прагнення за будь-яку ціну зберегти державу й націю є невід'ємними складовими міфологеми смерті. Для автора збірки сприйняття смерті поза локусом «поле бою» унеможлиблюється завдяки переконливій громадянській позиції, яка наскрізно простежується протягом усього твору. Саме тому смерть «в бою на ратному полі» звучить «дзвінко» і виглядає «красиво», а по душі воїнів, які завжди чисті, прилітають янголи. Сакральний символ янгола – посланця Бога, посередника між Ним і людиною – з підсиленою вказівкою на білий колір («...з неба опускалися янголи / В білому») засвідчує продовження життя воїнів в іншому світі.

Безглуздою є смерть людей, які намагаються «...відсидітися у барах і у кав'ярнях...відлежати на дивані перед телевізором, не вийде відплакатися у-мене-робота-жінка-діти-я-ходжу-до-церки-я-гей-чи-то-пак-паціфіст» [1, с. 199]. Такі люди «...вмирили тупо / Наче жили в бочці / За сніданком, дорогою на роботу чи за кухлем пива» [1, с. 223]. Слово «бочка» акцентує на замкненості простору, його відмежуванні від навколишніх проблем, а оскільки бочка – посудина, створена людиною, то ця замкненість є штучним вакуумним утворенням, у якому живуть «неживі люди». Такий простір є чужим для Б. Гуменюка, тому, з'являючись в ньому, письменник якнайшвидше намагається врятуватись у рідних окопах: «...і бігом-бігом-бігом на передову, на війну, подаль від цього вашого «мирного життя», подаль від цього страхіття» [1, с. 155].

Для творчості Б. Гуменюка характерним є те, що міфологема смерті розглядається як межева ланка у циклі буття людини. Образ смерті представлений багатьма проєкціями й набуває характеру універсальної категорії, стає позатекстовим елементом, який філософськи осмислюється автором. Смерть у збірці трактується як перехід особистості до нового життя. «Існування в єдиному поетичному просторі двох світів (видимого і невидимого) дає читачеві шанс на справедливість, – наголошує Б. Пастух, – Бог не

покидає після смерті мучеників, Він забирає їх до себе» [3, с. 56].

Промовистою є картина зустрічі письменника під час сну за кермом з одним із загиблих побратимів – юним поетом-воїном. Зображення життя на небі сакралізується завдяки своєрідній інтерпретації образу юнака, «Який жодного разу не встиг вистрілити у бік ворога / І написав одного-єдиного вірша / Про землю схрон і любов» [1, с. 129]. Дещо зромантизований образ хлопця доповнюють образи-янголі раніше загиблих воїнів, завдяки чому створюється ідеальна картина життя з іншого світу. А одруження на небесах – єдність зі своєю коханою (котра була вбита на Майдані) – символізує спокій, який чиста душа віднайшла в іншому світі.

Міфологема смерті у збірці «Блокпост», як уже зазначалося вище, є однією з межових ланок у циклі буття. Саме тому життя є тією логічною категорією, яка змінює смерть, тому що природа та Всесвіт існують і живуть за своїми законами, які не під силу порушити навіть війні. У вірші «Заповіт», що, за словами Я. Поліщука, є перегуком із народно-баладною традицією оплакування померлих у бою [див. про це: 4], міфологема циклічності буття розкривається у системі біблійного трактування і міфологічних уявлень предків.

Як засвідчує збірка Б. Гуменюка «Блокпост», цикл життя репрезентується у системі трьох поколінь:

1) оновлення природи після війни: «Було б добре якби на тому місці (де загинули воїни) було поле / Колосилося жито / ... Ви можете собі уявити який хліб родитиме поле / Де лежать бійці? / Було б добре якби на тому полі були луки / І багато-багато квітів / І бджола над кожною квіткою» [1, с. 159];

2) картина, пов'язана з еротичною доміантою, символічним актом плетіння вінків – єднання доль: «Щоб надвечір приходили закохані / Плели вінки / Кохалися до ранку» [1, с. 159];

3) продовження життя у новому поколінні: «А вдень щоб приходили молоді батьки / З малими дітьми», а далі «Не перешкоджайте дітям приходити до нас» [1, с. 159] – апелювання до форм пам'яті минулого.

Онтологічне сприйняття смерті є одним із головних уявлень міфологічної картини світу українців. У збірці «Блокпост» смерть, у розумінні автора, з одного боку є об'єктивною за своєю логічністю фактором, інколи навіть необхідною під час війни: «Бо це війна, бо це – статут, бо на нас напали, бо це ми обороняємося, бо так – правильно» [1, с. 133], «Я вчора вмер / Бо так треба / Щоб перемагати» [1, с. 151], з іншого – важкий удар, бо навіть вірші не хочуть писатися після смерті побратимів.

Глумачення міфологеми смерті у збірці Б. Гуменюка не можливо без розкриття специфіки зображення природи часу. Часовий потік у збірці «Блокпост» лінійний, оскільки репрезентується минулим, теперішнім і майбутнім. Минуле виражається у спогадах героїв про «вишневе варення», «велосипед із саморобними педалями», «запах рідної хати», «смак влєжаних грушок», «гудіння бджіл над квітником» тощо. Саме межова ситуація, у якій знаходиться людина, відчуючи наближення смерті, підсвідомо відкриває форми минулої пам'яті.

Теперішнє – це життя на передовій, яке для героїв збірки «не вимірюється ані годинником, ані календарем», бо час «вимірюється життям товаришів... твоїм власним життям» [1, с. 124]. Для письменника час на війні має дуальну природу, що виявляється у зіставленні миті й вічності. З одного боку спостерігаємо протяжність часового потоку, що виявляється в монотонному повторенні одних і тих самих дій кожного дня: солдати щодня чистять зброю, копають окопи, траншеї; з іншого – коротку мить, яка на війні вирішує все, бо «мить вирішує, хто стріляє першим, хто житиме» [1, с. 124]. Проте саме вічність у розкритті специфіки часу несе у собі найбільшу смислову навантаженість, адже для героїв збірки пережити війну означає пережити вічність. Увесь простір навколо письменника у теперішньому житті поділений на площини, які утворюють своєрідний годинник: «Мерехтлива зірка зійшла над кущем / ... І подалася навкис на другу годину / ... Терикон від мене на дванадцятку / Донецьк – на першу / Аеропорт – на одинадцятку» [1, с. 180].

Майбутнє пов'язане з оприявленням національної пам'яті у житті після війни: «На пам'ять про нас (воїнів) їжте хліб з поля / Де ми полягли [1, с. 159]. Плинність часу – невідворотній процес: «Там де лежали РПГ кулемет автомати СВД каски бронжилети / Поволі поволі почала підніматися приталована трава» [1, с. 108]. Він має властивість послідовно змінювати свій стан, тобто переходити з імпульсивних спалахів пам'яті у довготривалі спогади. Трава постає тут як символ вічності, бо якою б страшною та руйнівною не була війна, природа продовжує рухатися за своїми законами: «Дитина мусить народитися / Потяг повинен доїхати до своєї кінцевої зупинки / Сонце має догоріти» [1, с. 109].

Отже, міфологема смерті у збірці «Блокпост» Б. Гуменюка має дуальну природу та пов'язується з традиційними образами неба й землі, які письменник осмислює по-новому. З одного боку смерть представляє неперервність існування (на прикладі зміни поколінь). З іншого ж – це порушення людського спокою, гармонійного перебування на цьому світі. Різновекторність міфологеми смерті інтерпретується через специфіку зображення топосу й часу, а також репрезентується у ставленні героїв до неї.

Література

1. Гуменюк Б. Блокпост : Вірші. Новели. Публіцистика. Київ, 2016. 336 с.
2. Мельник Д. Втеча з дому як стратегія здобуття екзистенційної ідентичності. Наукові записки. Серія «Культурологія». 2012. Вип. 9. С. 314–318.
3. Пастух Б. Метафізика страждання у «Віршах з війни» Бориса Гуменюка. Дивослово. 2016. № 9. С. 55–58.
4. Поліщук Я. Ars Masacrae, або про те, чи є поезія на війні. Слово і Час. 2016. № 7. С. 3–11.
5. Поліщук Я. Війна та література. Дніпро, 2016. Вип. 2. С. 186–194.
6. Тодорова С. М. Особливості деяких екзистенціалів персонального буття людини. Наукове пізнання: методологія та технологія. 2013. № 1 (30). С. 181–185.

References

1. Humeniuk, B. (2016) Blockpost [Blockpost]. Kyiv : Academia.
2. Melnyk, D. Vtecha z domu yak strategiia zdobuttya ekzistencijnoi identichnosti [Escape from Home as a strategy of gaining existential identity]. [Elektronnyi source] Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoakl_2012_9_36
3. Pastuh, B. (2016) Metafizika strazhdannya u «Virshah z vijni» Borisa Gumeniuka. Divoslovo [Metaphysics of suffering in «Poems from War» by Boris Humeniuk]. Kyiv no 9, pp. 55–58.
4. Polishchuk, Ya. (2016) Ars Masacrae, abo pro te, chi e poeziya na vijni. Slovo i Chas [Ars Masacrae or whether poetry is at war]. Kyiv no 7, pp. 3–11.
5. Polishchuk, Ya. (2016) Vijnna ta literatura [War and literature]. Dnipro no 2, pp. 186–194.
6. Todorova, S.M. Osoblivosti deyakih ekzistencialiv personal'nogo buttya lyudini. [Feature of certain existential personal life of the person]. [Elektronnyi source] Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npmt_2013_1_36

Матвієнко Валерія Едуардівна, аспірантка, Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка (вул. Роменська, 87, Суми, Україна); e-mail: porokina.v@ukr.net

Матвиенко Валерия Эдуардовна, аспирантка, Сумской государственной педагогической университет им. А. С. Макаренко (ул. Роменская, 87, Сумы, Украина); e-mail: porokina.v@ukr.net

Matviienko Valeriia Eduardivna, PhD student, Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko (87, Romenskaya str., Sumy, Ukraine); e-mail: porokina.v@ukr.net